

'Om de ziel van Europa'

**Rob-lezing
25 september 2012
in Den Haag**

prof. dr. Gabriël van den Brink

**Hoogleraar Maatschappelijke Bestuurskunde
Tilburgse School voor Politiek en Bestuur
Universiteit van Tilburg**

Dames en heren,

Mijn liefde voor Europa werd gewekt op het gymnasium van de paters Augustijnen te Eindhoven. Daar ploeterden wij – jongens van zestien jaar – op de Griekse teksten van Xenophon met al die vreemde tijden en vervoegingen. Maar intussen maakten wij het lot van de tienduizend huursoldaten mee, vochten wij met wilde bergstammen en raakten we verdwaald in sneeuwstormen tot het moment dat er De Zee! De Zee! geroepen werd en de terugtocht naar ons vaderland kon aanvangen. Op datzelfde gymnasium maakte ik kennis met de heilige Augustinus in wiens denken niet alleen de platoonse filosofie en het christelijk geloof maar ook psychologische motieven en politieke vraagstukken op unieke wijze bij elkaar kwamen. In de lessen Frans maakten we kennis met *Les Fleurs du Mal* van Baudelaire en kwamen we als vanzelf met het betoverende van de Europese romantiek in aanraking. Terwijl onze biologieleeraar vertelde over de proeven die Gregor Mendel gedurende vele jaren deed in zijn kloostertuin te Brno in Tsjechië en waarmee hij de wetten van de erfelijkheid ontraadselde. Op die manier kwam Europa mij dichtbij hoewel ik Nederland nog nooit verlaten had. Mijn verste reizen waren een gezinsvakantie die wij in het exotische Friesland hadden doorgebracht en een logeerpartij in Amsterdam waar we ons aan de vliegtuigen op Schiphol vergaapt hadden. Ik wil maar zeggen: het is niet zo moeilijk om te zorgen dat mensen een liefde voor Europa opvatten maar dan moet je wel hun verbeelding aan het werk zetten. Dat is precies wat er momenteel ontbreekt en wat het centrale thema van mijn voordracht vormt.

1. Verbeelding en geschiedenis

Laat ik eerst vaststellen dat het in de beginfase van de Europese eenwording aan verbeelding niet ontbroken heeft. Integendeel! De gedachte om het lot van Frankrijk en Duitsland met elkaar te verbinden en zo te verhinderen dat er opnieuw oorlog zou ontstaan, mag beslist visionair heten. Maar in de uitwerking ervan werden al snel de materiële belangen dominant.¹ Het leek wel alsof de Europese leiders bij Marx in de leer waren geweest – zo sterk hebben zij de economische basis van de Europese gemeenschap neergezet. Ze begonnen met het organiseren van de productiekrachten (denk aan de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal) en gingen later tot het vormen van een gemeenschappelijke markt over. Als gevolg daarvan kwam de Europese eenwording vrijwel volledig in het teken van de politieke economie te staan. Dat is ook te merken in de manier waarop vandaag de dag over de toekomst van Europa wordt

gedebatteerd. Het debat gaat altijd over twee onderwerpen, te weten over de markt en de macht. Het gaat vrijwel nooit over de betekenis die Europa in de maatschappelijke verbeelding heeft, niet over de culturele dimensie van ons continent, niet over onze houding tegenover de Europese geschiedenis, niet over de waarden die ons heilig zijn, niet over de morele of filosofische beginselen die het project rechtvaardigen en niet over de gevoelens die alle plannen bij de Europese burgers losmaken. Dat komt mij niet alleen als een grote vergissing voor, het is een vergissing die het project tot in zijn kern bedreigt. Om dat uit te leggen is een korte omweg via de geschiedenis noodzakelijk.

Het is leerzaam om te zien hoe er op het Europese continent in de negentiende eeuw nationale gemeenschappen zijn ontstaan. Daarbij heeft de maatschappelijke verbeelding een cruciale rol gespeeld. Dat blijkt onder meer uit het bekende boek van Benedict Anderson waarin hij de natie als een 'verbeelde gemeenschap' definieert.² Men kan de staatopvatten als de verzameling van burgers die binnen een gegeven territoir onder een centraal gezag vallen maar het begrip natie betekent méér.³ Het gaat erom dat burgers, hoewel ze geen persoonlijke relatie met elkaar hebben en verschillende belangen najagen, op het niveau van de verbeelding met elkaar verbonden zijn. Ze voelen zich betrokken bij een geheel dat meer dan hun tastbare bestaan omvat en ze zijn zelfs bereid om zich ervoor op te offeren mocht dat nodig zijn. Hoewel dit geheel onmiskenbaar een imaginair karakter heeft, mogen we het niet op één lijn te stellen met zaken als fantasie, dromerijen, verzinselen etc. De verbeelding van dat geheel vertoont een herkenbare structuur en haar effect op de sociale werkelijkheid is bijzonder sterk. Met betrekking tot die structuur wijst Anderson erop dat de natie wordt voorgesteld als een soevereine gemeenschap die duidelijke grenzen kent. Zij verschilt van andere gemeenschappen (vandaar het belang van landkaarten) en ze kent een hoge mate van continuïteit (vandaar het belang van de geschiedenis). De voornaamste functie van die verbeelding is dat ze verbondenheid aanbrengt op plaatsen of momenten waar de maatschappelijke realiteit vooral breuken, conflicten, spanningen of zelfs vijandschap laat zien. Vóór het tijdperk van de Verlichting waren het vooral de religieuze tradities die voor een dergelijke verbondenheid zorgden, maar dat model was aan het einde van de achttiende eeuw failliet. Dat liet een leegte achter die in de loop van de negentiende eeuw door het nationalisme is bezet. Zo konden volk en vaderland uitgroeien tot imaginaire grootheden waar men niet alleen vol liefde over sprak maar die ook tot conflicten en oorlogen hebben geleid.

Anderson zet eveneens uiteen op welke manier de productie van deze verbeelde gemeenschappen in haar werk ging. Dat was ten dele een materiële aangelegenheid. Zo droeg het uitbreiden van de verkeersmiddelen (waterwegen, straatwegen, spoorwegen, telegraaf etc.) ertoe bij dat burgers gemakkelijker en vaker in contact kwamen.⁴ Maar contact betekent niet dat mensen ook iets met elkaar gemeen hebben. Dat

gemeenschappelijke moet inderdaad bedacht, verwoord en voelbaar gemaakt worden. Dat is in de negentiende eeuw vooral het werk van de krant en de roman geweest. Dank zij de krant wisten miljoenen lezers zich betrokken bij de grote gebeurtenissen die zich in 'hun' land afspeelden. Ze konden zich daarover een eigen mening vormen, ze konden partij kiezen, ze konden zich ergens voor inzetten en op die manier een publieke of politieke rol spelen. Daarbij kwam het niet alleen op informatie en rationele argumenten aan. Er kwamen in de krant vormen van woede of verontwaardiging aan bod, er werd gespeeld met angsten of hartstochten, er kon politieke of morele energie gemobiliseerd worden. Dat alles gold evenzeer voor de roman, de vorm van verbeelding die in de negentiende eeuw een geweldige bloei doormaakte en miljoenen lezers in beweging bracht. Met andere woorden: de nationale gemeenschap moest eerst met allerlei culturele, intellectuele en morele middelen 'gemaakt' worden voordat ze als historische kracht ging werken.

Overigens was er bij dat 'maken' wel een bepaalde inhoud in het geding. Anderson wijst op de vele taalkundigen, folkloristen, componisten, schilders en historici die het eigene van de nationale cultuur in kaart brachten. Zij waren het die een grammatica van de nationale taal opstelden, die volkssprookjes verzamelden, die regionale liederen vastlegden, die landschappen op gravures of schilderijen vereeuwigden en die wetenschappelijk onderzoek naar de vaderlandse geschiedenis deden. Al die kennis, aandacht, toewijding en liefde moest in beelden van de nationale gemeenschap geïnvesteerd worden voordat mensen – die lange tijd door sociale of geografische scheidslijnen verdeeld waren – elkaar als leden van een zelfde gemeenschap konden zien. De werking daarvan wordt voor Nederland geïllustreerd toen in het laatste kwart van de negentiende eeuw de sociale kwestie onderwerp van discussie werd. Dat de misère van het industriële systeem een 'kwestie' werd, kwam onder meer doordat rijke burgers in Amsterdam zich het lot aantrokken van de kinderen die werkten in de aardewerkfabrieken van Maastricht. Dat was alleen mogelijk door een vorm van identificatie, betrokkenheid of empathie die in eerder stadium nog niet bestond. Pas toen de afstand tussen Maastricht en Amsterdam in de verbeelding overwonnen was, werd de misère tot een kwestie van nationaal belang en kon er politieke energie gemobiliseerd worden.⁵

Welnu, dat stadium hebben we in Europa nog altijd niet bereikt. Veel leiders lijken te geloven dat het mobiliseren van burgers vooral een kwestie van belangen is. Ze houden ons onophoudelijk het economisch voordeel van de Europese integratie voor. Maar ze hebben weinig van de nationale geschiedenis geleerd. Ze durven hun vingers niet te branden aan de culturele verschillen op ons continent en maken zelden voelbaar dat het project van Europese eenwording ook intellectuele en morele kanten heeft. Volgens mij moeten we daarmee een begin maken, wil men kunnen spreken van een

gemeenschap in de ware zin des woords. Het gaat me daarbij vooral om het verbeteren van de Europese dialoog, dat wil zeggen een gerichte poging tot het overbruggen van twee kloven die de integratie van Europa in hoge mate bemoeilijken. De eerste kloof is 'horizontaal' van aard en raakt aan de grote culturele verschillen die we op ons continent tussen landen aantreffen. De tweede kloof is 'verticaal' van aard en heeft betrekking op de afstand tussen bestuurders en gewone burgers. Overigens betekent het beginnen van een dergelijke dialoog dat we de Europese integratie niet langer als een 'onomkeerbaar proces' of als een 'onvermijdelijke ontwikkeling' opvatten.⁶ Laten we begrijpen dat de geschiedenis op een dialectische manier verloopt waarbij niet alleen de machthebbers maar ook de onderdanen een stem hebben en waarbij niet alleen het rijke Noorden maar ook het warme Zuiden een eigen inbreng heeft. Wie dat uit het oog verliest en de Europese uitbreiding als een onontkoombare ontwikkeling typeert, mag zich niet verbazen over de massale aanhang die partijen als de SP en PVV de afgelopen jaren wisten te werven.

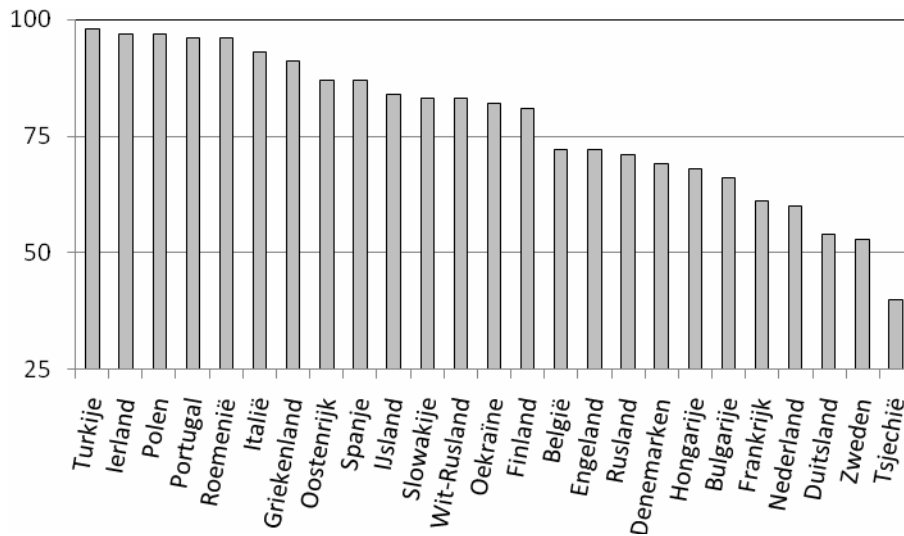
2. Horizontale verschillen

Laat ik eerst stil staan bij de verschillen die zich tussen de Europese landen aandienen. Zij vloeien onder meer uit het proces van modernisering voort.⁷ De modernste landen onderscheiden zich bijvoorbeeld door het feit dat sectoren als de zakelijke en publieke dienstverlening sterk ontwikkeld zijn terwijl de agrarische sector nog maar weinig banen telt. Voor meer traditionele landen gaat juist het omgekeerde op. Kenmerkend voor moderne landen is dat een fors groot deel van de bevolking in steden woont terwijl dat aandeel in de meer traditionele landen duidelijk geringer is. Verder zijn er verschillen wat betreft informatie- en communicatiemiddelen. In een modern land maken de mensen veelvuldig gebruik van internet en telefoon. Die zijn in meer traditionele landen uiteraard niet onbekend, maar het gebruik ervan ligt op een bescheidener niveau. Een en ander leidt ertoe dat Europese landen op het punt van welvaart en productiviteit sterk uiteenlopen. Dat mag inmiddels oud nieuws heten. Kranten, politici en commentatoren herhalen dagelijks dat die verschillen vrijwel niet te overbruggen zijn. Daarbij gaat de aandacht vooral naar de tegenstelling tussen het gedisciplineerde Noorden en het weinig betrouwbare Zuiden van Europa uit. Ik zal niet ontkennen dat dit contrast bestaat, maar we moeten het wel van drie nuanceringen voorzien. Ten eerste gaat het niet om een dichotomie maar om een gradueel verschil dat door de mate van modernisering wordt bepaald. Ten tweede laat dat proces een geografische verdeling zien en wel in die zin dat

de modernisering in het Noordwesten van Europa het verst gevorderd is, terwijl dat proces in het Zuiden en het Oosten van ons continent minder snel verloopt. Ten derde hangt deze ontwikkeling niet alleen van technische en economische factoren af: er spelen evengoed (en misschien zelfs in de eerste plaats) morele resp. culturele factoren mee.⁸ Gezien het onderwerp dat ons bezig houdt, zal ik dat laatste uitwerken.

Grafiek 1

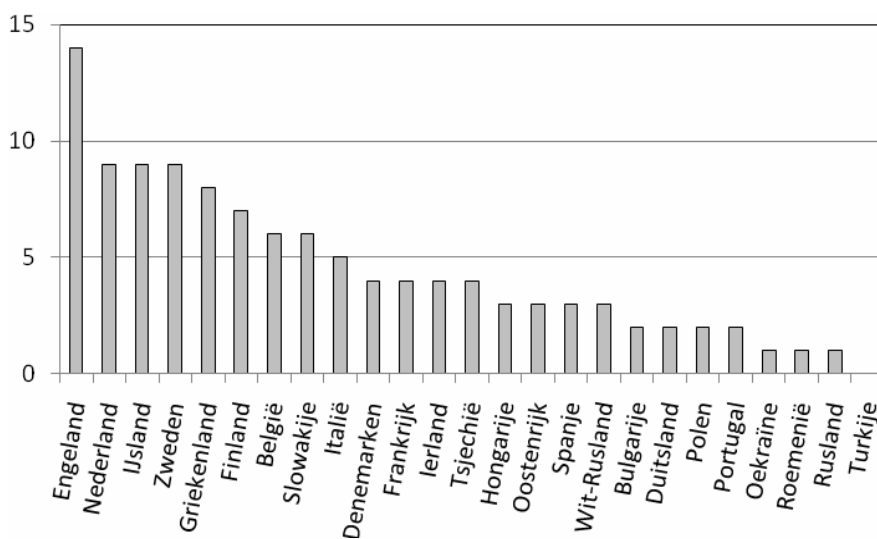
Aandeel van de bevolking (procent) dat in God gelooft.

Bron: Van den Brink 2012, p. 93.

Grafiek 2

Aandeel van de bevolking (procent) dat vrijwilligerswerk doet voor ouderen, gehandicapten etc.

Bron: Van den Brink 2012, p. 102.

Een van de voornaamste verschillen tussen het Noordwesten en het Zuidoosten van Europa is dat de eerste regio een hoge mate van secularisatie kent terwijl het geloofsleven in de laatste regio nog volop bloeit. Dat laat zich duidelijk aflezen aan Grafiek 1 waar de Europese landen gerangschikt zijn naar de mate waarin men in God gelooft. In landen als Turkije, Polen of Roemenië maken gelovigen 90 of meer procent van de bevolking uit en hetzelfde geldt voor Italië, Griekenland en Portugal. In landen als Zweden, Duitsland en Nederland staat het geloofsleven op een lager peil. Velen vrezen dat dit desastreuze gevolgen voor de samenleving heeft. Als mensen hun geloof in God opgeven, komen ze in moreel opzicht tekort en ze laten zich weinig gelegen liggen aan anderen, zo wordt vaak gedacht. Maar de feiten wijzen anders uit. Aan grafiek 2 kan men aflezen dat het juist moderne landen zijn zoals IJsland, Zweden, Engeland en Nederland waar vele vrijwilligers iets voor ouderen of gehandicapten doen terwijl dat in het gelovige Zuiden en Oosten nauwelijks gebeurt. Hetzelfde geldt voor mensen die zich inzetten voor het welzijn van dieren of milieubehoud. Ook dat komt met name in het Noordwesten van Europa voor.

Met andere woorden: secularisatie betekent niet zozeer dat geestelijk engagement verdwijnt maar dat het een meer aardse vorm aanneemt. Dat geldt niet alleen op moreel en religieus gebied, zoals ik met enkele voorbeelden wil toelichten. Daarbij zal ik Europa omwille van de duidelijkheid in een viertal zones opdelen. De eerste zone is het noordwesten dat landen als IJsland, Zweden, Finland, Denemarken en Nederland omvat. De tweede is het midden waartoe men landen als Engeland, Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk kan rekenen. De derde zone is het zuiden met Griekenland, Italië, Spanje en Portugal. De vierde is het oosten dat goeddeels met landen van het voormalige Oostblok en Turkije samenvalt. Waar komen de voornaamste waardenverschillen tussen deze zones nu op neer?

Neem de betekenis die mensen toekennen aan het werk dat ze doen. U weet misschien dat er in de wetenschappelijke literatuur een onderscheid tussen de extrinsieke en de intrinsieke arbeidsmotivatie wordt gemaakt. De eerste houdt in dat mensen voor een baan kiezen omdat ze uit zijn op een hoog inkomen, prettige werktijden, lange vakanties en andere materiële voordelen. De tweede motivatie houdt in dat mensen werken omdat ze graag een interessante baan hebben, hun talenten willen inzetten of iets aan de samenleving willen bijdragen. In moderne landen speelt dat laatste een voorname rol. Zij kennen vele hoog opgeleide werknemers die hun professionele idealen willen waarmaken en minder sterk gehecht zijn aan een vaste baan of aan de functie die een hoge status heeft. In meer traditionele samenlevingen is men juist wel op zaken als baanzekerheid en aanzien uit. Ter illustratie daarvan verwijs ik

naar regel 2 en 3 van tabel 1. Daaraan kan men aflezen dat de extrinsieke arbeidsmotivatie sterker wordt als men in Europa van het Noordwesten naar het Zuiden en Oosten gaat.

Een soortgelijk verhaal geldt voor de betekenis die mensen aan het politieke leven toekennen. In het Zuiden van Europa is de belangstelling voor politiek niet erg groot. Staat, overheid, bestuur en beleidsvorming zijn een zaak van de maatschappelijke bovenlaag waar de gewone burger maar weinig mee te maken heeft. Daar kijkt men in het Noordwesten toch anders tegen aan. Burgers voelen zich vaker betrokken bij de publieke zaak, ze tonen meer belangstelling voor politiek en ze hebben ook meer gelegenheid om invloed uit te oefenen. We zien bovendien een belangrijk verschil in politieke stijl: terwijl leiders in het Zuidoosten vaak op een autoritaire wijze optreden, stellen leiders in het Noordwesten zich eerder democratisch op. Dat verschil komt ook tot uiting in feitelijke gedragingen. Kijkt men naar de mate van politieke participatie dan blijkt dat deze stijgt naarmate we in Europa van het Oosten en het Zuiden naar het Noordwesten gaan terwijl de politieke belangstelling eenzelfde verloop vertoont (tabel 1, regel 4 en 5).

Wat zien we als het om sociale waarden gaat? Ik zei al dat het verschijnsel van de vrijwilliger vooral in het Noordwesten goed ontwikkeld is. In landen als Zweden, Engeland en Nederland zetten veel burgers zich voor hun medemensen

Tabel 1.

Verschillen in waardering voor twaalf items naar Europese regio

		NWE	MID	ZUI	OOS
1	Belang van God	5,00	5,58	7,14	6,47
2	Werken voor zekerheid	0,51	0,63	0,70	0,73
3	Werken voor sociale status	0,34	0,37	0,55	0,56
4	Belang van politiek	2,35	2,19	2,06	2,14
5	Mate van participatie	9,00	6,85	6,39	5,56
6	Hulp aan medemensen	0,15	0,07	0,05	0,03
7	Inzet voor mensenrechten	0,12	0,03	0,03	0,00
8	Homoseksualiteit OK	6,91	5,04	4,66	2,82
9	Inzet voor dieren of milieu	0,16	0,05	0,05	0,02
10	Onderling vertrouwen	0,58	0,31	0,27	0,22
11	Afwezigheid van corruptie	9,00	7,60	5,00	3,80
12	Tolerantie nieuwe burens	0,25	0,29	0,35	0,47

Bronnen: European Values Study 2008, Transparency International en The Economist. ⁹

in. Er zijn tal van organisaties die zich om gehandicapten, hulpbehoevenden of ouderen bekommeren. Daarnaast worden allerlei initiatieven op sociaal, cultureel en recreatief gebied ontplooid. Anders gezegd: er is een hoog ontwikkelde *civil society* die burgers in staat stelt om iets voor anderen te betekenen. Dat vermindert evenwel wanneer we naar het Zuidoosten gaan (zie tabel 1, regel 6). Dit geldt eveneens voor het aandeel van de bevolking dat zich

voor de mensenrechten wil inzetten. Opnieuw een vorm van ideëel engagement die we in het Noordwesten sterk aantreffen (zie tabel 1, regel 7).

Ten slotte vraag ik aandacht voor de waarden die met gezondheid, natuur of het leven in meer algemene zin verband houden. Ik heb ze eerder als vitale waarden aangeduid. Ze verwijzen naar een positieve houding tegenover de lichamelijke dimensie van het menselijk bestaan, een dimensie die de afgelopen dertig jaar in moderne samenlevingen steeds belangrijker geworden is. Dat komt onder meer tot uitdrukking in een toenemende acceptatie van homoseksualiteit. Hoewel die vorm van seksualiteit van alle tijden is en in alle samenlevingen bestaat, werd ze lange tijd omgeven met schaamte en taboes. Dat veranderde pas met de modernisering van het privéleven die zich vanaf de jaren zestig in de vorige eeuw voltrok. Dit proces deed zich – andermaal – het sterkst in Noordwest Europa voor met als gevolg dat er op ons continent forse verschillen bij de acceptatie van homoseksualiteit optreden (tabel 1, regel 8). Toch heeft de opkomst van vitale waarden niet alleen met seksualiteit van doen. Het gaat om een meer algemeen besef dat we deel uitmaken van de natuur en een zekere verantwoordelijkheid hebben voor het welzijn van dieren of milieubehoud. Terwijl deze waarden in het Noordwesten door een goed deel van de bevolking worden ondersteund, is de interesse in het Zuidoosten bescheidener (tabel 1, regel 9).

Zo ziet u dat het moderne bestaan veel meer dan materiële waarden als technische innovatie of economische ontwikkeling omvat. Het omvat ook morele waarden, culturele idealen en geestelijke beginselen. Kenmerkend voor de moderniteit is juist dat deze waarden een integraal deel van het alledaagse leven uitmaken en in de praktijk een voorname rol spelen. Deze vervlechting is binnen Europa het verst gevorderd in de Noordwestelijke regio. Het zou onjuist zijn om haar als een afgeleide van de economische ontwikkeling te zien – alsof morele waarden en geestelijke beginselen pas relevant worden nadat mensen een bepaald welvaartspeil bereikt hebben. Ik wil zelfs de omgekeerde stelling verdedigen, namelijk dat deze waarden en beginselen een noodzakelijke voorwaarde vormen zonder welke een moderne economie niet kan bestaan.¹⁰ Het is niet voor niets dat men de landen uit het Noordwesten vaak omschrijft

als 'high trust societies'. Het feit dat burgers, bedrijven en andere actoren een zeker vertrouwen in elkaar stellen, draagt bij aan de economische ontwikkeling. In de landen waar vooral wantrouwen bestaat is het moeilijk zaken doen (tabel 1, regel 10). Voor corruptie gaat het omgekeerde op. Terwijl we dat soort gedrag in het Zuiden en Oosten van Europa regelmatig aantreffen, komt het in het Noordwesten minder voor (tabel 1, regel 11).

Met deze korte rondgang op het gebied van waarden en idealen wil ik volstaan. We zien dat er in Europa inderdaad forse verschillen zijn en dat er ook een zekere samenhang bestaat. Terwijl we de moderne, gesecculariseerde, welvarende en democratische samenleving met haar waardering voor professionaliteit, vitaliteit en menselijke waardigheid vooral in het Noordwesten aantreffen, is dit maatschappijtype minder ver ontwikkeld als we naar het Zuiden en het Oosten van Europa gaan. Een en ander neemt niet weg dat er ook schaduwzijden zijn. Twee ervan moeten in dit verband nadrukkelijk genoemd worden. De eerste schaduwzijde is dat het moderne leven niet alleen vrijer maar ook een stuk harder aan het worden is. Onze tolerantie voor 'abnormale' denkbeelden of gedragingen neemt over de gehele linie af. Dat is het sterkst in ons deel van Europa het geval. Uit enquêtes die men sinds de jaren tachtig houdt, blijkt dat we steeds vaker bezwaar maken tegen burens die aan de drank zijn, die een delict gepleegd hebben of die politiek extreme denkbeelden koesteren. Dat soort dingen wordt in Zuidoost Europa meer geaccepteerd terwijl we in het Noordwesten op onze strepen staan (tabel 1, regel 12). Een andere schaduwzijde is dat moderne burgers in hun streven naar vrijheid, zelfstandigheid en productiviteit vaker dan voorheen te lijden hebben van onzekerheid en stress. Geen wonder dat ze van tijd tot tijd de warmte, de traagheid en de rust van Zuid Europa opzoeken.

3. Verticale verschillen

Nu neemt het contrast tussen moderne en traditionele levenswijzen niet alleen een horizontale vorm aan (verschillen tussen landen of regio's). Het doet zich evengoed in een verticale richting voor en wel in die zin dat de denk- en leefwereld van de verschillende lagen in de bevolking uiteenlopen. Ik heb dat bij een eerdere gelegenheid al eens uiteengezet toen ik een onderscheid tussen drie soorten van burgers voorstelde.¹¹

De eerste groep kan men als bedrijvige burgers aanduiden. Zij kenmerken zich door een relatief groot vertrouwen in de parlementaire democratie, het functioneren van de overheid en de mogelijkheden van burgers om zelf politieke invloed uit te oefenen. Deze houding impliceert belangstelling voor de publieke zaak, tot uiting komend in het feit dat men altijd deelneemt aan verkiezingen, via media goed op de hoogte blijft en in

eigen kring over politieke zaken debatteert. Verder legt men op sociaal gebied allerlei initiatieven aan de dag. Ten aanzien van het onderscheid tussen goed en kwaad houdt men er duidelijke opvattingen op na. Ten slotte wil men niets te maken hebben met sterk leiderschap. In feite scoort men op al deze punten ver boven het gemiddelde. Een en ander is kenmerkend voor de houding van de *bedrijvige burger*. Het gaat om Nederlanders die positief tegenover het proces van modernisering staan. Ze zijn niet alleen bedreven in de zin dat ze veel moderne vaardigheden in huis hebben maar ook gedreven in de zin dat ze de modernisering als voordelig zien en daarom willen voortzetten. Deze groep telt veel mensen die hoger onderwijs hebben genoten. De meesten van hen hebben een betaalde baan en een behoorlijk inkomen.

Voor de tweede groep geldt op al deze punten het tegendeel. Het gaat om burgers die weinig vertrouwen in parlementaire democratie hebben en bij verkiezingen voor de Tweede Kamer vaak thuis blijven. Ze vinden dat de overheid niet goed functioneert, dat Kamerleden niet weten wat er in de samenleving speelt en dat ze zelf (te) weinig invloed op het beleid hebben. Verder staan ze argwanend tegenover hun medeburgers. Overigens tonen ze weinig belangstelling voor de publieke zaak. Ze stellen zich niet goed op de hoogte van het politieke nieuws en nemen minder vaak aan de openbare meningsvorming deel. Qua morele denkbeelden worden ze door onzekerheid geplaagd. Snelle veranderingen op normatief gebied of grote diversiteit aan normen maakt het onderscheid tussen goed en kwaad voor hen onduidelijk. Mede daardoor neigen ze vaak tot een autoritaire habitus of ze menen dat er sterke leiders nodig zijn. Dat is kenmerkend voor de opstelling van *bedreigde burgers*. Het gaat om mensen die negatief tegenover modernisering staan, niet alleen omdat ze onvoldoende vaardigheden in huis hebben om mee te doen, maar ook omdat zij bij uitstek met de nadelige gevolgen van dat proces geconfronteerd worden. Een flink deel heeft niet meer dan lager onderwijs, velen hebben geen betaalde baan en hun inkomen is navenant.

Het contrast tussen deze twee houdingen betekent niet dat er een simpele tweedeling zou bestaan. In feite zijn er vele tussenfiguren en overgangsvormen. Daarbij gaat het om burgers die er met betrekking tot democratie en politiek geen uitgesproken meningen op na houden, die het politieke nieuws wel volgen maar zonder dat ze aan het debat deelnemen, die weinig moeten hebben van autoritaire gezagsuitoefening maar wel loyaliteit opbrengen voor hun vaderland enzovoort. Het proces van modernisering brengt voor deze burgers zowel voor- als nadelen met zich mee waarbij ze een neutrale of ambivalente houding aannemen. Ze ontplooiën doorgaans weinig initiatief, tenzij de politiek op een concreet punt aan hun persoonlijke belangen raakt. Dan kunnen ze vrij energiek voor de dag komen en bijvoorbeeld de plaatselijke overheid behoorlijk dwarsbomen. Maar over het algemeen stelt deze groep van *berustende burgers* zich afwachtend op.

Welnu, deze relatief eenvoudige stratificatie blijkt ook relevant als het om Europa gaat. Het is duidelijk dat de Europese dynamiek vooral bij de denk- en

Tabel 2

Denkbeelden over EU en andere zaken naar opleidingspeil

		< 15	16-19	20 >	Stud
1	Heeft vertrouwen in EU	37	44	54	63
2	Heeft vertrouwen in EP	38	46	57	63
3	Optimistisch over toekomst EU	51	62	74	78
4	Wijst verdere uitbreiding EU af	51	47	45	29
5	EU betekent bewegingsvrijheid	28	40	53	57
6	EU biedt eigen land voordelen	45	53	68	73
7	EU biedt burgers bescherming	42	46	51	63
8	EU heeft voldoende macht	59	65	71	77
9	Globalisering biedt groeikansen	48	59	66	71
10	Globalisering vergt regelgeving	63	73	82	78
11	Eigen land gaat goede kant op	22	26	31	38
12	Eigen leven: zeer tevreden	67	75	85	91

Toelichting: er is onderscheid gemaakt tussen respondenten die vóór hun 15^e levensjaar van school gingen, degenen die dat tussen hun 16^e en 19^e jaar deden, degenen die na hun 20^e het onderwijs verlieten en mensen die nog aan het studeren zijn. Bron: Eurobarometer 2009.¹²

leefwereld van bedrijvige burgers aansluit en veel minder bij die van bedreigde burgers. Ter illustratie daarvan haal ik enkele gegevens uit de Eurobarometer van 2009 aan. Ik wijs met name op de invloed die het factor opleiding in deze heeft – een invloed die in de conclusie van dat rapport zorgvuldig buiten beeld gehouden wordt maar die grote betekenis voor het debat over de toekomst van Europa heeft. Neem de vraag of men vertrouwen in de Europese Unie heeft. In bijna de helft van de gevallen (47 procent) is het antwoord positief. Er bestaat echter een groot verschil naar opleiding en wel in die zin dat het vertrouwen bij mensen die vóór hun vijftiende van school gingen slechts 37 procent bedraagt terwijl het onder studenten op 63 procent uitkomt (tabel 2, regel 1). De vraag in hoeverre men vertrouwen heeft in het

Europese Parlement geeft een vergelijkbaar resultaat (tabel 2, regel 2). De ondervraagden zijn optimistischer wanneer het om de toekomst van de Europese Unie gaat (tabel 2, regel 3), want daarover is bijna tweederde van de bevolking positief (64 procent). Toch komen er onder studenten meer optimisten dan gemiddeld voor (78 procent) terwijl hun aandeel onder de laagst opgeleide burgers juist lager dan gemiddeld is (51 procent). Uit het feit dat veel burgers zich optimistisch over de toekomst uitlaten, volgt niet dat ze een verdere uitbreiding van de Europese Unie met nieuwe landen verwelkomen. Bijna de helft van de respondenten (46 procent) wijst die uitbreiding van de hand. Die houding vindt men vooral bij mensen met een geringe opleiding (51 procent) en veel minder (29 procent) bij mensen die nog aan het studeren zijn (tabel 2, regel 4).

Een en ander doet vermoeden dat sociale groepen aan de Europese Unie niet altijd eenzelfde betekenis toekennen. Dat blijkt mede uit het antwoord op de vraag welke associaties de Unie bij een respondent oproept. Het verschil in opleiding maakt weinig uit wanneer het om een thema als vrede of de euro gaat. Die associatie wordt door 25 resp. 33 procent van de bevolking gelegd. Maar 'de vrijheid om overal in de Europese Unie te reizen, te studeren en te werken' is een onderwerp dat sterk met opleiding correspondeert (tabel 2, regel 5). Onder laagopgeleiden brengt ruim een kwart (28 procent) dat onderwerp met Europa in verband terwijl het onder hoger opgeleiden en studenten meer dan de helft is (53 resp. 57 procent). Dat strookt met een bekend inzicht uit de literatuur, namelijk dat de geografische, geestelijke en sociale mobiliteit van mensen groter is naarmate ze meer opleiding gevolgd hebben. Zo blijkt dat denkbeelden over Europese aangelegenheden telkens met het opleidingspeil verband houden. Hoe langer iemand op school gezeten heeft, des te sterker neigt hij of zij naar positieve antwoorden. Dat blijkt ook wanneer men respondenten vraagt of hun eigen land alles bijeen genomen voordelen bij het lidmaatschap van de Europese Unie heeft (tabel 2, regel 6), of de Unie haar burgers wel in voldoende mate bescherming tegen de negatieve gevolgen van globalisering biedt (tabel 2, regel 7) en of de Unie genoeg macht(smiddelen) bezit om haar economische belangen inde wereld te kunnen behartigen (tabel 2, regel 8). We zien steeds hetzelfde, namelijk dat negatieve antwoorden vooral afkomstig zijn van laag opgeleide burgers.

Een belangrijke vraag is evenwel waar deze verdeling van optimisme en pessimisme op stoelt. Staat ze echt met kenmerken van de Europese Unie in verband of komt ze voort uit meer algemene overwegingen die misschien weinig met de Unie van doen hebben? Zelf vind ik die tweede verklaring overtuigender. Neem de wijze waarop burgers tegen het proces van globalisering aankijken (tabel 2, regel 9). Een ruime meerderheid (59 procent) is van mening dat de Europese Unie haar burgers genoeg bescherming tegen de negatieve gevolgen van globalisering biedt (tabel 2, regel 7) en

dat ze voldoende macht(smiddelen) bezit om haar economische belangen in de wereld te kunnen behartigen (tabel 2, regel 8). Het aandeel negatieve antwoorden neemt echter toe naarmate de respondenten minder opleiding gevolgd hebben.

Een intrigerende vraag is waar deze verdeling van optimisme en pessimisme nu op stoelt. Staat ze met bepaalde kenmerken van de Europese Unie in verband of komt ze voort uit meer algemene overwegingen die misschien weinig met de Unie van doen hebben? Zelf vind ik die tweede verklaring overtuigender. Neem de wijze waarop burgers tegen het proces van globalisering aankijken (tabel 2, regel 9). Een ruime meerderheid (59 procent) onderschrijft de uitspraak dat de Europese Unie haar burgers genoeg proces kansen biedt voor economische ontwikkeling. Maar laagopgeleiden zijn het er minder vaak mee eens (48 procent) terwijl hoogopgeleiden dat idee juist vaker omarmen (71 procent). Dit roept het onderscheid tussen bedrijvige en bedreigde burgers in herinnering: terwijl bedrijvige burgers vooral de zonnige kant van modernisering zien, stellen bedreigde burgers de schaduwzijden van dat proces voorop. Zelfs de economische crisis maakt dat onderscheid niet ongedaan. Aangezien het onderzoek voor de Eurobarometer in 2009 werd gedaan, is het niet vreemd dat slechts een kwart van de ondervraagden vond dat het in hun land de goede kant op ging (27 procent). Dat pessimisme nam slechts toe naarmate de respondent minder opleiding gevolgd had (tabel 2, regel 11). Deze samenhang geldt zelfs wanneer men vragen stelt die niets met de Europese Unie of de nationale economie van doen hebben. Bijvoorbeeld: 'Bent u over het geheel genomen tevreden met uw leven?' Het is enigszins verrassend dat driekwart van de Europese burgers (77 procent) redelijk tot zeer tevreden blijkt. Maar het zijn opnieuw de hoogopgeleiden en de studenten die er met 85 resp. 91 procent ver boven uitkomen (tabel 2, regel 12). Anders gezegd: het heeft er veel van weg dat een hoge opleiding over de gehele breedte voor een meer positieve houding zorgt en dat de aard van het onderwerp er nauwelijks toe doet. Of het nu over wereldwijde globalisering dan wel over de Europese Unie gaat, over situaties die problematisch zijn (economische crisis) dan wel situaties die tot tevredenheid stemmen (eigen leven) we zien telkens opnieuw dat hoogopgeleiden zich vaker optimistisch uitlaten terwijl laagopgeleiden zich pessimistisch opstellen. Dit betekent dat we de positieve houding van burgers met betrekking tot Europa van een zekere relativering moeten voorzien. Dat het Europese project goed aansluit bij de denk- en leefwereld van bedrijvige burgers, komt omdat ze sowieso een moderne houding aannemen. De burgers die zich door processen van modernisering bedreigd voelen, laten zich over de gehele linie negatiever uit – en dus ook waar het om Europa gaat.

4. Noodzakelijke dialoog

Mijn conclusie uit het bovenstaande is dat Europa aan een tweetal kloven lijdt die de vorming van een gemeenschap in de ware zin van het woord verhinderen. Men doet allerlei pogingen om de bestaande verschillen te overbruggen, van steunmaatregelen op economisch vlak tot meer zeggenschap op politiek gebied maar het lijkt mij zeer de vraag of het merendeel van de bevolking zich daarvoor gewonnen geeft. Wie de harten van Europese burgers wil veroveren om op termijn een werkelijke gemeenschap te ontwikkelen zal veel sterker op de verbeelding moeten inzetten. De vraag is hoe men dat op een moderne wijze kan doen. Het is niet mogelijk om op eenzelfde manier te werk te gaan als in de negentiende eeuw en wel om een drietal redenen. Ten eerste heeft het nationale besef dat in die tijd ontwikkeld werd zich de afgelopen eeuw steeds verder vastgezet. De maatschappelijke bovenlaag mag zich dan graag een internationale of zelf kosmopolitische attitude aanmeten, een groot deel van de gewone burgers leeft nog steeds binnen een nationale of zelfs een regionale horizon.¹³ Er zijn aanwijzingen dat dit onder invloed van de economische globalisering eerder sterker dan zwakker wordt. Dus zal men bij het streven naar een meer omvattende gemeenschap de nationale culturen tot uitgangspunt moeten nemen. Ten tweede kan men het streven naar nieuwe gemeenschappen niet meer vanuit een elite aan de bevolking opleggen. Vergeleken met de negentiende eeuw zijn de huidige Europeanen veel hoger opgeleid, veel beter geïnformeerd en ook veel mondiger dan de toenmalige burgers. Ten derde moeten we beseffen dat de moderne verbeeldingsmiddelen anders functioneren dan de kranten, boeken en musea uit die tijd.¹⁴ Het zal weliswaar nog altijd om verbeelding gaan maar het is onvermijdelijk dat men op nieuwe horizontaal gerichte netwerken moet inzetten. Daarbij moeten we meer oog hebben voor de mogelijkheden die uit een moderne beeldcultuur voortvloeien.¹⁵

Dit gezegd hebbende wil ik kort ingaan op de vragen die bij het overbruggen van de twee kloven aan de orde zijn. Bij de 'horizontale' dialoog stel ik mij voor dat er op het niveau van de bevolking een echte uitwisseling ontstaat tussen mensen die in het Noorden en het Zuiden, het Westen en het Oosten van ons continent geworteld zijn. Het zou erom moeten gaan dat men kennis met elkaars levenswijze maakt, bijvoorbeeld doordat men gedurende een jaar in een ander deel van Europa woonachtig is. Er zou met name aandacht moeten zijn voor de manier waarop denkbeelden en gevoeligheden, waarden en idealen, tradities en ambities in het gewone leven doorwerken. Het is zaak om verder te komen dan het uitwisselen van ervaringen. Deze moeten ook filosofisch en moreel doordacht worden waarbij men zorgvuldig naar verschillen en gelijkenissen kijkt. Dat zou een mooie taak voor de universiteiten in verschillende delen van Europa zijn. Los daarvan kan men ook moderne beeldmiddelen inzetten bijvoorbeeld doordat burgers hun ervaringen digitaal vastleggen of uitwisselen. De mogelijkheden lijken op dit gebied haast onbeperkt en vele Europese burgers zijn ermee bekend. Maar wat momenteel

ontbreekt is een groots project waarmee Europa zichzelf in de spiegel kijkt om op een nieuwe wijze te ontdekken wat haar meest dierbare drijfveren en haar meest wezenlijke motieven zijn.

Overigens zal een dergelijke ontdekkingsreis alleen slagen wanneer ze eerlijk en openhartig is. Wanneer het zo zou zijn dat de Noord-Europeanen aan het Zuiden gaan uitleggen dat ze harder moeten werken, meer discipline moeten opbrengen of afscheid moeten nemen van hun geloof dan is er geen sprake van dialoog. Met eerlijkheid bedoel ik dat de burgers, ondernemers, intellectuelen en professionals uit een bepaalde regio duidelijk maken op welke manier zij zelf te werk gaan, welke uitdagingen zich daarbij aandienen en met welke vragen ze geconfronteerd worden. Het zou voor onze regio betekenen dat we enerzijds uiteenzetten waarom wij zo hard werken, op welke manier wij overleg voeren of hoe wij met ethische vragen rond het levenseinde omspringen. Het betekent

Tekstfragment¹⁶

Cultuur in een mediterrane ritme

In de steegjes van Alfama hoort u de melancholie van de fado klinken. Als u door de witte straatjes van Granada dwaalt, komt het Moorse verleden tot leven. Vergeet ook niet de kloosters die de Normandiërs hebben achtergelaten. Waar u ook reist langs de Middellandse Zee, laat u meeslepen door het langzame ritme. Sinds de klassieke oudheid weet men hoe je van het goede leven geniet in deze landen met fonkelende rode wijnen, de gouden kleur van olijfolie, de groene cipressen en de azuurblauwe zee die tegen de kade kabbelt als u 's avonds over de boulevard flaneert. U zult de rijkdom van de oudheid ontdekken en in welk land u dit ook doet, u wordt warm verwelkomd!

anderzijds dat we ook licht werpen op de vele onzekerheden die het moderne leven telt en de stress die erdoor veroorzaakt wordt. Het is immers niet voor niets dat we onze vakantie met miljoenen tegelijk in landen rond de Middellandse Zee doorbrengen. Eerlijk zijn betekent ook erkennen dat we niet ongevoelig zijn voor de kwaliteit die het Zuiden ons te bieden heeft. Lees bijvoorbeeld de korte tekst in schema 1 die ik per toeval in de folder van een reisbureau aantrof. Ze illustreert dat de bouwstenen voor een Europese verbeelding al voor handen zijn. Dat is wel iets anders dan het schelden op de Grieken die door het rijke Noorden gesubsidieerd worden terwijl ze te lui zijn om te werken!

De tweede dialoog die ik zou toejuichen is op de verticale kloof gericht. Er bestaat vooralsnog een wereld van verschil tussen de manier waarop de welvarende en hoogopgeleide bovenlaag tegen het Europese project aankijkt en de houding van talloze burgers die minder opleiding gevolgd hebben en met veel onzekerheid worden geconfronteerd. Die kloof is niet te overbruggen door het geven van voorlichting of het

ontwikkelen van een uitgekende communicatie strategie. Wil men dat Europa tot de verbeelding spreekt, dan moet men de ervaringen en verwachtingen, de waarden en beginselen, de gewoonten en de zorgen van gewone mensen tot uitgangspunt nemen. Dat zou kunnen – en nu begin ik inderdaad fantasieën te ontwikkelen – doordat Europese bestuurders van tijd tot tijd in elke regio een bezoek afleggen om te horen wat er onder de bevolking leeft. Een beetje zoals het hof van Karel de Grote op verschillende plaatsen in het rijk neerstreek om voeling te houden met de lokale machthebbers. In het moderne Europa zou zo'n visitatie in twee opzichten zin hebben. Aan de ene kant stelt het de bestuurders (of hun afgevaardigden) in staat om te horen wat de regionale ervaringen, problemen, verhalen of ambities zijn. Dat soort inzicht ontbreekt momenteel en men kan het niet uit opiniepeilingen afleiden. Aan de andere kant kunnen bestuurders dan in levende lijve uitleggen hoe ze op Europees niveau te werk gaan en welke overwegingen daarbij een rol spelen.

Nu slaagt een dergelijke dialoog alleen wanneer de bestuurlijke elite een nieuwe habitus aanneemt. Er wordt vandaag de dag geen echte dialoog gevoerd, omdat de publieke meningsvorming slechts een afgeleide van het contrast tussen hoog- en laagopgeleide burgers is. Het zou wel eens kunnen dat er twee culturen zijn die in toenemende mate tegenover elkaar komen te staan. Aan de ene kant hebben wij de bestuurders, de professionals en andere hoogopgeleide burgers die de moderniteit omarmen en van daaruit met een zeker onbegrip, zo niet minachting tegen de opinies van gewone burgers aankijken. Aan de andere kant is er een deel van de bevolking dat met een zeker onbegrip, zo niet argwaan tegen de argumenten van bestuurders, wetenschappers, intellectuelen of kunstenaars aankijkt. Deze tegenstelling komt onder meer tot uiting in de groei van populistische bewegingen. Er is een forse groep van burgers die zich door de bestuurlijke elite in de steek gelaten voelt – ook als het om Europese aangelegenheden gaat. Men kan dat overdreven vinden, maar ik ben bang dat er een kern van waarheid in hun boosheid zit. De moderne samenleving produceert elites die niet uitblinken door empathie of maatschappelijk engagement.¹⁷ Hun wereldbeeld is even hard als liberaal. We zien rijkdom, aanzien, gezondheid of succes als het product van onze eigen inspanning. Wie vervelend werk heeft, geen carrière maakt of een slechte gezondheid krijgt, gaat in het moderne wereldbeeld niet vrijuit. Dat staat een dialoog tussen bedrijvige en bedreigde burgers op vele gebieden in de weg. Het debat over de toekomst van Europa raakt slechts een deel van dit probleem, maar de symbolische betekenis van dat deel is groot. In elk geval ben ik van mening dat men ook op Europees niveau een poging tot het overbruggen van die verticale kloof zou moeten doen.

Dit alles, dames en heren, vind u ongetwijfeld nogal vaag. U sympathiseert wellicht in algemene zin met het soort dialoog waar ik voor pleit maar u kunt zich daar

weinig concreets bij voorstellen. Daarom wil ik op deze plaats en op dit moment een meer specifiek voorstel doen. Laat de stad Den Haag het initiatief nemen tot de oprichting van een Instituut ter Bevordering van de Europese Dialoog. De voornaamste taak van een dergelijk instituut zou zijn om na te gaan hoe men de dubbele dialoog kan inrichten om vervolgens over te gaan tot het organiseren van de bedoelde uitwisseling. Ik hoef in dit gezelschap nauwelijks uit te leggen waarom een dergelijke instelling uitstekend past bij het profiel dat Den Haag de afgelopen decennia ontwikkeld heeft. De stad telt momenteel 131 internationale instellingen die op het brede terrein van wereldvrede, internationale betrekkingen en mensenrechten actief zijn. Ik noem slechts het Permanente Hof van Arbitrage dat zich al meer dan een eeuw met het oplossen van internationale conflicten bezig houdt. Ik noem Het Internationale Gerechtshof dat in 1946 werd opgericht en sindsdien de hoogste gerechtelijke instantie van de Verenigde Naties is. Ik noem Het Internationale Strafhof waarvan het gezag aan het einde van de twintigste eeuw door 120 lidstaten werd erkend. Allemaal instellingen die aan het oplossen van conflicten tussen staten en binnen staten bijdragen. Het zou absoluut geen kwaad kunnen om daar een instituut aan toe te voegen dat zich vooral op het voorkomen van conflicten richt door de dubbele dialoog binnen Europa te bevorderen. In elk geval ben ik zelf graag bereid om mee te werken aan een onderzoek naar de mogelijkheden in deze en een verbinding aan te gaan met anderen die meer expertise op dit punt hebben.

Hoewel de organisatie deze dubbele dialoog al een hele klus zou zijn, kan ik de verleiding niet weerstaan om te wijzen op nog twee andere vormen van dialoog die aan een beter begrip van de Europese identiteit bijdragen. Ik denk in de eerste plaats aan datgene wat men als een gesprek tussen het heden en het verleden kan aanduiden. Het is een volstrekte illusie te geloven dat men de kloven en conflicten, de scheidingen en spanningen waar het huidige Europa mee te maken heeft, kan oplossen zonder op het verleden in te gaan. Ons continent is nu eenmaal de neerslag van een geschiedenis die meer dan tweeduizend jaar omvat en die overal op de meest zichtbare manier aanwezig is. Daarom alleen al kent Europa niet eenzelfde dynamiek als de Verenigde Staten van Amerika.¹⁸ Zowel de hoogtepunten als de dieptepunten van ons verleden zullen de komende decennia doorwerken en daarom is een kritische verhouding tot dat verleden beslist noodzakelijk. Wil men een Europa dat tot de verbeelding van haar burgers spreekt, dan moeten de verhalen van de kloosters en de concentratiekampen, van ongeletterde boeren en kunstminnende bankiers, van de Matthäuspassion en van massamoord inderdaad verteld worden. Ten slotte is een dialoog tussen binnen en buiten onvermijdelijk. Ik sluit me graag aan bij een pleidooi dat collega Paul Scheffer enkele maanden terug in deze stad gehouden heeft toen hij stelde dat het nieuwe verhaal over Europa niet zozeer in Berlijn of in Parijs begint maar in Sao Paulo of

Beijing.¹⁹ We moeten inderdaad oppassen dat onze blik bedoeld of onbedoeld te veel naar binnen wordt gericht. Wil men dat Europa inderdaad tot de verbeelding van haar burgers spreekt dan moet men ook een verhaal over de specifieke rol van ons continent in de nieuwe wereldorde ontwikkelen.

5. Gemeenschappelijke taal?

Ter afsluiting van deze voordracht wil ik terugkeren naar de vraag hoe we ons een dialoog in Europa moeten voorstellen. Is een dergelijk gesprek überhaupt mogelijk, gezien de vele verschillen en spanningen die ik zojuist heb opgesomd? Daarbij gaat het mij niet zozeer om de economische realiteiten of de politieke spanningen die het gesprek maar al te vaak bemoeilijken. Die hebben altijd een rol gespeeld ze zullen dat ook zeker in de toekomst doen. Ik doel op de meer fundamentele vraag of we in Europa wel voldoende beginselen met elkaar gemeen hebben om te komen tot een zinvolle uitwisseling. Zijn bijvoorbeeld de culturele contrasten tussen het Noordwesten en het Zuidoosten van dien aard dat een gesprek nergens toe leidt? Is de mentale afstand tussen elite en gewone burgers inmiddels zo groot dat het streven naar een gedeeld verhaal ten dode opgeschreven is? Zo'n pessimisme is in mijn ogen misplaatst. Sterker: ik geloof dat de culturele dynamiek die uiteindelijk tot het moderne leven heeft geleid een aantal filosofische beginselen bevat die bewust of onbewust door talloze Europeanen wordt gedeeld. Ik zal ze met een enkel trefwoord opsommen, wetende dat een echte uitleg van hun betekenis een hele collegereeks zou vergen.²⁰ Voor dit moment vraag ik slechts uw aandacht voor een taal die we al heel lang met elkaar spreken en die wat mij betreft de ziel van onze Europese cultuur uitmaakt.

a. Vrijheid

Hoewel dit beginsel vandaag de dag door alle Europeanen wordt omarmd, is het nog niet zo oud. Pas in de loop van de Middeleeuwen nam de vrijheid zodanig toe dat er – in elk geval in het Westen van ons continent – gebieden en domeinen ontstonden waarop machthebbers minder greep hadden. Als voorbeelden noem ik de handelsstromen en de steden die zich op de knooppunten daarvan ontwikkelden, de burgerlijke vrijheden die vanaf de achttiende eeuw aanvaard werden, democratische vrijheden die sinds de negentiende eeuw tot stand kwamen en de bewegingsvrijheid die in de loop van de twintigste eeuw tot een ongekende hoogte steeg.

b. Redelijkheid

Deze term heeft een dubbele betekenis. Ze verwijst enerzijds naar het spreken, het gebruik van woorden en andere taalvormen die ons in staat stellen om boodschappen uit te wisselen. Ze verwijst anderzijds naar het gebruik van ons verstand, het nadenken en andere vormen van rationaliteit die we voor het vinden van de waarheid aanwenden. Deze twee kanten komen bij elkaar in de cultuur van het gesprek, de dialoog of het debat waarbij we zodanig met elkaar spreken dat er een min of meer gedeelde waarheid kan ontstaan. Die kunst werd al in de eerste fasen van de Europese geschiedenis tot ontwikkeling gebracht en wordt nog altijd door een groot deel van de bevolking gewaardeerd.

c. Gelijkwaardigheid

Na een aanloop in de vroegmoderne tijd nam dit beginsel in de loop van de achttiende eeuw steeds nadrukkelijker vorm aan om vervolgens grote delen van het sociale leven in Europa te beïnvloeden. Bijgevolg werden eerst de gelijke rechten van mensen en burgers, vervolgens die van de sociale klassen, dan de gelijkwaardigheid van man en vrouw en ten slotte die van allerlei minderheden publiekelijk erkend. Daarbij gaat het om veel méér dan gelijkheid voor de wet – ook al blijft dat een belangrijke basis vormen. Het gaat evengoed om respect in de alledaagse omgang, een erkenning van het feit dat burgers ondanks alle evidente verschillen in rijkdom, afkomst of geloof elkaar als gelijkwaardige deelnemers aan de samenleving moeten eerbiedigen.

d. Zelfstandigheid

Ook dit beginsel heeft een dubbele betekenis. Het verwijst ten dele naar geestelijke autonomie, het gegeven dat wij als persoon kunnen denken of handelen en dat we daar ook verantwoordelijk voor zijn. Dit thema is lang geleden door Griekse, Joodse en Christelijke auteurs doordacht en werd vanaf de Verlichting nog radicaler uitgewerkt. Maar het verwijst ook naar ondernemerschap, opgevat als een manier om in het eigen bestaan te kunnen voorzien en niet afhankelijk te zijn van de gunsten die een feodale heer, een staat, een werkgever of een andere machthebber verschaft. Hoewel die tweede betekenis van recenter datum is, mag de rol ervan in de Europese geschiedenis niet onderschat worden. Een interessante ontwikkeling is dat de relatie tussen deze twee aspecten sinds enkele decennia steeds duidelijker naar voren komt: de belangstelling voor het ondernemerschap is groeiende juist omdat zelfstandigheid in economische zin en autonomie in geestelijke zin daarin gecombineerd worden.

e. Betrokkenheid

Ook dit beginsel gaat ver in de Europese geschiedenis terug, zij het dat we inmiddels vele woorden hebben om te zeggen waar het om gaat. In de christelijke traditie heeft men daar altijd de term naastenliefde voor gebruikt. In de loop van de negentiende eeuw ging men spreken over broederschap, een waarde die vele ongelovigen zou aanspreken. Na de Tweede Wereldoorlog kwam het woord solidariteit in zwang en vandaag spreken wij graag van empathie, compassie of betrokkenheid. Maar dat doet weinig af aan de morele zwaartekracht die deze termen doortrekt en die in de sociale reflexen van de Europese bevolking nog altijd aan het werk is.

f. Menselijke waardigheid

Dit is misschien het meest recente beginsel dat in Europa is omarmd. Het komt ten dele voort uit de verschrikkelijke ervaring van twee wereldoorlogen en de wil om een herhaling daarvan te verhinderen. Dat neemt niet weg dat dit beginsel mede wordt gevoed door de sacrale waarden die in het Jodendom en het Christendom vertolkt zijn, de sociale waarden die in politieke richtingen als het liberalisme en het socialisme worden verwoord en de vitale waarden waar vele humanisten zich voor inzetten. In feite doet menselijke waardigheid dienst als een van de voornaamste toetsstenen bij het beoordelen van beleid en politiek. Dat zou ons bij alle verdeeldheid die het Europese project oproept steeds voor ogen moeten staan.

* * *

Zie hier, dames en heren, een handvol met beginselen die in de loop van de Europese geschiedenis geleidelijk vorm kregen en die tot in heden een cruciale rol spelen. Over de precieze betekenis ervan, de manier waarop men ze moet toepassen, de gevolgen die een en ander heeft of de prioriteiten die zich in de praktijk aandienen – over dat alles zullen wij in Europa blijven steggelen. Maar we ontwaren wel een bepaalde horizon waarbinnen dergelijke debatten zich afspelen en we beseffen ook dat de vele verschillen op ons continent alleen binnen deze morele horizon te overbruggen zijn.²¹ Ik wil dan ook afsluiten met de hartstochtelijke wens dat de verbeelding van Europa niet alleen over zaken als markt en macht maar ook over morele beginselen zal gaan.

Literatuur

- Anderson, B. (2006) *Imagined communities*, London: Verso.
- Berkvens-Stevelinck, C. (2012) *Erfenis Europa. Toekomst van een stervende zwaan*, Vught: Skandalon.
- Brink, G. van den (1996) *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*, Nijmegen: SUN.
- Brink, G. van den (2002) *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Brink, G. van den (2007) *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*, Amsterdam: SUN.
- Brink, G. van den red. (2012) *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Europese Commissie (2009) *Eurobarometer 71. Public Opinion in the European Union*.
- Hayes, C. (2012) *Twilight of the Elites: America After Meritocracy*, New York: Random House.
- Hoekstra, H. (2005) *Het hart en de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Kopfstein J. & S. Steinmo ed. (2008) *Growing apart? America and Europe in the Twenty-First Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Leerssen, J. (1999) *Nationaal denken in Europa : een cultuurhistorische schets* Amsterdam: Amsterdam University Press ;
- Leerssen, J. (2006) *De bronnen van het vaderland : taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* Nijmegen: Vantilt
- Leerssen, J. (2011) *Spiegelpaleis Europa. Europese cultuur als mythe en beeldvorming*. Nijmegen: Vantilt.
- Mare, H. de (2012) *Huiselijke taferelen. De veranderende rol van het beeld in de Gouden Eeuw*, Nijmegen: Vantilt.
- Middelaar, L. van (2009) *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Putnam, R. (1993) *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Spangenberg, F. & M. Lampert (2009) *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Stuurman, S. (2010) *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Tilly, C. ed. (1975) *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press.

Tilly, C. (1990) *Coercion, Capital and European States AD. 990-1990*, Cambridge: Basil Blackwell.

Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press.

Weber, M. (1976) *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Sociologie*, Tübingen: J.C.B. Mohr, band 2.

Woud, A. van der (2008) *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

WRR (2012) *Vertrouwen in burgers*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Noten

- ¹ Van Middelaar 2009, p. 69-70.
- ² Dit werk van Anderson verscheen in 1983 en maakte een meer positief begrip van het verschijnsel nationalisme mogelijk. Ik kan hier niet ingaan op de talloze studies die erdoor geïnspireerd werden. Wel verwijs ik graag naar de studies die Joep Leerssen heeft verricht (zie literatuur).
- ³ De klassieke definitie is te vinden bij Max Weber 1976, p. 824. Zelf heb ik veel geleerd van het werk dat Charles Tilly en anderen naar de historische ontwikkeling van nationale staten in Europa gedaan hebben.
- ⁴ Als klassieke studie in deze moet het onderzoek van Eugen Weber naar de eenwording van Frankrijk genoemd worden (Weber 1976). Voor de Nederlandse geschiedenis verwijs ik naar het mooie boek dat Auke van der Woud enkele jaren geleden over de modernisering van onze infrastructuur heeft gepubliceerd (Van der Woud 2008).
- ⁵ De rol van morele verbeelding bij politieke mobilisatie is treffend beschreven in het proefschrift van Hanneke Hoekstra (2005).
- ⁶ Er bestaat een opmerkelijk contrast tussen de manier waarop politieke leiders spreken over de Europese eenwording aan de ene kant en hun opvatting van Europa als een continent van mensenrechten of democratische waarden aan de andere. Dat contrast is de gewone burger niet ontgaan. Het zou wijzer (en wetenschappelijk ook meer verantwoord) zijn te benadrukken dat geschiedenis altijd open is en dat er dus ruimte voor uiteenlopende opvattingen bestaat (zie ook Van Middelaar 2009, p. 423-428).
- ⁷ Voor een meer uitgebreide behandeling van dit onderwerp verwijs ik naar Moderniteit als opgave dat in 2007 werd gepubliceerd. Daarin probeer ik te laten zien dat we modernisering niet als een proces van lineaire en homogene vooruitgang mogen opvatten. Het is een proces waarin meerdere historische tendensen op elkaar inwerken, dat niet altijd dezelfde snelheid kent en dat zowel zon- als schaduwzijden kent.
- ⁸ Om na te gaan welke rol er in de moderne samenleving voor geestelijke beginselen is weggelegd, nam ik in 2008 samen met anderen een groot onderzoek ter hand. De resultaten daarvan werden in 2012 in een boek met als titel De Lage Landen en het hogere gepubliceerd. De empirische gegevens die in deze paragraaf over geografische verschillen in Europa worden opgevoerd, zijn aan dat onderzoek ontleend.
- ⁹ De cijfers in tabel 1 verwijzen naar de gemiddelde score die de vier Europese regio's behalen op de items 1-12. Voor alle duidelijkheid vermeld ik hier om welke vragen en variabelen het precies gaat. Item 1: Hoe belangrijk is God in uw leven? (EVS 2008 var. F063 met schaal 1-10). Item 2: Belangrijk aan een baan: baan zekerheid (EVS 2008 var. C013 met schaal 0-1). Item 3: Belangrijk aan een baan: aanzien (EVS 2008 var. C014 met schaal 0-1). Item 4: Politiek is belangrijk in het leven (EVS 2008 var. A004 met schaal 1-4). Item 5: Politieke participatie (Democracy Index 2009 van The Economist met schaal 1-10). Item 6: Lid van organisatie t.b.v. ouderen, gehandicapten etc. (EVS 2008 var. A046 met schaal 0-1). Item 7: Lid van een organisatie voor de

---

mensenrechten (EVS 2008 var. A070 met schaal 0-1). Item 8: Homoseksualiteit is aanvaardbaar (EVS 2008 var. F118 met schaal 1-10). Item 9: Lid van een organisatie voor dierenrechten of milieubehoud (EVS 2008 var. A071 met schaal 0-1). Item 10: Meeste mensen zijn te vertrouwen (EVS 2008 var. A165 met schaal 0-1). Item 11: Waargenomen corruptie (Corruption Perceptions Index 2009 van Transparency International met schaal 1-10). Item 12: Mate van tolerantie (gebaseerd op de gemiddelde score voor de variabelen A124 t/m A127, A129 t/m A132 en A149 t/m A151 van EVS 2008).

- ¹⁰ In mijn proefschrift heb ik dat aannemelijk willen maken voor het niveau van de regionale ontwikkeling (Van den Brink 1996). Robert Putnam heeft aan het voorbeeld van Italië laten zien dat dit evengoed voor het nationale niveau opgaat (Putnam 1993). In onze studie over de rol van geestelijke beginselen in de moderne samenleving betogen we dat dit ook op het Europese niveau kan worden toegepast (Van den Brink 2012).
- ¹¹ Van den Brink 2002, p. 76-86. Inmiddels hebben ook andere onderzoekers een typologie van burgers voorgesteld. Zo maakt het onderzoeksbureau Motivaction al een aantal jaren onderscheid tussen burgers op basis van leefstijlen. Verder heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) recentelijk gewezen op het feit dat Nederlanders ten aanzien van de publieke zaak heel verschillende houdingen aannemen. De raad spreekt in dat verband over kritische, verantwoordelijke, volgzame en pragmatische burgers (WRR 2012, p. 136 e.v.).
- ¹² De cijfers in tabel 2 verwijzen naar de gemiddelde score die de vier categorieën respondenten behalen op de items 1-12. De scores zelf zijn aan Eurobarometer 71 ontleend. Analooq aan tabel 1 vermeld ik hier om welke vragen en bevindingen het precies gaat. Item 1: Heeft u wel / geen vertrouwen in de Europese Unie? (p. 125). Item 2: Heeft u wel / geen vertrouwen in het Europese Parlement? (p. 113). Item 3: Bent u optimistisch of pessimistisch over de toekomst van de EU? (p. 213). Item 4: Bent u ervoor ofertegen dat de EU in de toekomst met andere landen wordt uitgebreid? (percentage tegenstanders p. 161). Item 5: Wat betekent de EU voor u persoonlijk? (percentage instemmers met 'Vrijheid om overal in de EU te reizen, te studeren en te werken' p. 90), Item 6: Denkt u alles bijeengenomen dat uw land baat bij het lidmaatschap van de EU heeft? (percentage instemmers p. 98). Item 7: De EU draagt bij aan de bescherming van haar burgers tegen de negatieve effecten van globalisering (percentage instemmers p. 198). Item 8: De EU heeft voldoende macht(smiddelen) om haar economische belangen in de wereldeconomie te behartigen (percentage instemmers p. 196). Item 9: Globalisering biedt kansen voor economische groei (percentage instemmers p. 182). Item 10: Globalisering vereist wereldwijde regels (percentage instemmers p. 189). Item 11: Hoe vindt u in het algemeen dat het gaat in uw eigen land? (percentage dat kiest voor: Het gaat de goede kant op p. 69). Item 12: Bent u over het geheel genomen tevreden met uw leven? (percentage dat redelijk tot zeer tevreden is p. 12).
- ¹³ In het onderzoek voor de Eurobarometer werd ook gevraagd welk niveau het meeste invloed op het alledaagse leven van de respondenten heeft: het Europese, het nationale of het sub-nationale niveau. Bijna de helft van alle burgers (46 procent) kiest voor het nationale en slechts een klein deel (13 procent) voor het Europese schaalniveau. Ruim

-
- een derde van de burgers (34 procent)meent dat hun leven zich voornamelijk op een regionale of lokale schaal afspeelt (Eurobarometer p. 82).
- 14 In dit verband wijs ik op de initiatieven die het Instituut Voor Maatschappelijke Verbeelding (IVMV) de afgelopen jaren ontwikkeld heeft. In dit samenwerkingsverband proberen deskundigen vanuit meerdere disciplines te begrijpen op welke manier foto's, films, cartoons, tv-series, reclame en andere beeldmiddelen aan de maatschappelijke verbeelding (kunnen) bijdragen en welke rol dat in de hedendaagse opinievorming speelt (website van dit instituut is te vinden op www.ivmv.nl).
- 15 Overigens mogen we niet vergeten dat beelden ook in het verleden een belangrijk onderdeel van de culturele ontwikkeling vormden. Ik heb in dit opzicht veel geleerd van het proefschrift dat mijn vrouw over onze Gouden Eeuw geschreven heeft. Zij toont aan dat beelden een voorname rol hebben gespeeld bij het ordenen van (het denken over) de vroegmoderne realiteit, een periode die net als de huidige tijd door een hoge mate van dynamiek en verwarring werd gekenmerkt (De Mare 2012).
- 16 Dit fragment trof ik aan in een kleurrijke folder die SRC-Cultuurvakanties naar mijn huisadres verzonden had. Het blijkt te gaan om een reisbureau dat in de vroege jaren tachtig al Studenten Reis Club in Groningen begonnen is en zich inmiddels tot een specialist in Europese cultuurreizen ontwikkeld heeft (meer informatie op www.src-cultuurvakanties.nl). Het zou de moeite waard zijn om eens te onderzoeken welke invloed dit soort cultuurreizen voor het zelfbeeld van de Europeanen heeft.
- 17 Dit illustreert dat modernisering ook schaduwzijden kent. Op zichzelf houdt het afscheid van de traditionele, op sociale status gebaseerde maatschappelijke elite een vorm van vooruitgang in. De moderne maatschappij is meritocratisch ingericht: om hogerop te komen moet je hard werken en de nodige investeringen in je toekomst doen. Dat wordt ook door iedereen erkend, getuige het grote belang dat we vandaag de dag aan onderwijs toekennen. Het nadeel van deze ontwikkeling is echter dat we het bereiken van een hoge maatschappelijke positie vooral als een prestatie van onszelf zien. We hebben weinig oog voor degenen in het verleden (ouders, leerkrachten etc.) dan wel in het heden (vrienden, leidinggevendenden etc.) die wezenlijk aan een onze carrière bijdragen. In feite leggen veel mensen aan de top een neiging tot narcisme aan de dag. Volgens Christopher Hayes toont de Amerikaanse bovenlaag steeds minder empathie voor arme burgers en andere pechvogels (Hayes 2012). Tegelijkertijd raken velen in de Europese elite doordrongen van het feit dat ze een verantwoordelijkheid voor de samenleving als geheel dragen. Het is vooralsnog onduidelijk hoe de strijd tussen deze tegengestelde tendensen gaat aflopen.
- 18 Verg. Kopfstein & Steinmo 2008.
- 19 Ik doel op een symposium dat op 28 juni 2012 in Sociëteit De Witte in Den Haag gehouden werd. Onderwerp van deze bijeenkomst (georganiseerd door de Sociëteit van Tilburg University) was het vraagstuk van de Europese identiteit. Behalve Paul Scheffer zorgde ook Guy Verhofstadt voor een inleiding.
- 20 Bij haar afscheid als hoogleraar Europese Cultuur aan de Radboud Universiteit gaf ChristianeBerkvens-Stevelinck een soortgelijke uiteenzetting. Ze beschreef een negental beginselen die wat haar betreft de kroonjuwelen van onze Europese cultuur

---

uitmaken (Berkvens-Stevelinck 2012). Daarbij viel op dat ze een nadrukkelijk pleidooi voor het aspect van de verbeelding hield. Ofschoon ik zelf wat deze beginselen betreft een wat andere prioriteit aanhoud, is haar gedachtegang mij sympathiek.

- 21 Siep Stuurman schreef een monumentale studie over de lange geschiedenis waarin het is gelukt om culturele scheidslijnen te overwinnen en het idee van één mensheid te omarmen. Hoewel dat proces niet volgens een rechte lijn verliep en vele tegenslagen doormaakte, stellen we op dit vlak onmiskenbaar verbeteringen vast (Stuurman 2010). Gegeven deze wereldwijde ontwikkeling is niet duidelijk waarom een dergelijk proces binnen de meer beperkte kring van Europese volkeren onmogelijk zou zijn.